

## زوائدنویسی در حدیث اهل سنت

مجید معارف

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

### چکیده:

عده‌ای از متاخران اهل سنت به تألیف کتبی با عنوان «زوائد» دست زده‌اند. زوائد نویسی - با تعریفی که خواهد آمد - نخست با تألیف کتابهایی چون: «مستخرجات»، «مستدرکات» و دیگر آثاری که به عنوان ذیل و تکلمه صحیحین به رشته تحریر درآمده بود، شکل گرفت، اما در دوره‌های بعد به صورت فن رایج و مستقلاً درآمد و در نتیجه به احیای بسیاری از آثار حدیثی اهل سنت و گسترش دایره حدیث در آن مکتب انجامید، به طوری که امروزه یکی از شعب رایج در علوم حدیث «علم الزوائد» است و کتب زوائد از آثار مهم در منابع حدیثی به شمار می‌رود.

کلید واژه‌ها: زائد، مزید، مستخرج، مستدرک، کتب زوائد، علم زوائد، تعریف زوائد

### مفهوم زوائد و پیشینه بحث

زوائد جمع زائد است و زائد در علم الحدیث به معنای اسم مفعول آن به کار رفته است. بدین سان حدیث زائد همان حدیث مزید است که معمولاً در مقابل حدیث منقوص قرار می‌گیرد. اما حدیث مزید در اصطلاح محدثان، حدیثی است که نسبت به حدیث هم معنی خود دارای زیادت‌ی باشد (غفاری، ۴۶). این زیادت‌ی گاه در ناحیه متن و گاه در ناحیه سند است. مثلاً حدیث مزید متنی، حدیثی است که نسبت به حدیث مشابه دارای کلمه یا عبارت زیادتری باشد، به طوری که حدیث در این حالت متضمن معنایی گردد که از آن حدیث مشابه حاصل نشود. به عنوان مثال می‌توان به حدیث «جعلت لی الأرض مسجداً و ترابها طهوراً» نسبت به حدیث: «جعلت لی الأرض مسجداً و طهوراً»

اشاره کرد که در حدیث اول تعبیر «تراپها» اضافه است و اکثر محدثان، حدیث را با عبارت دوم روایت کرده‌اند (همانجا). در برخی از منابع، بحث حدیث مزید زیر عنوان: «معرفة زیادات الثقات» وارد شده و در تعریف «زیادات الثقات» آمده است: «هو ان یروی احد الرواة زیادة لفظة او جملة فی متن الحدیث لایروها غیره» (ابوشهبه، ۳۷۳). اینکه از حدیث مزید یا منقوص کدامیک و با چه شرایطی دارای اعتبار است، خود موضوع علم جدیدی به نام «علم زوائد الحدیث»، است که در عصر حاضر مورد توجه حدیث پژوهان قرار گرفته و آثاری چند در این زمینه تالیف شده است، اما در گذشته، مباحث این علم در همان حوزه «معرفة زیادات الثقات» یا بحث از احادیث «مُدْرَج»، «مضطرب» و نیز «علم مختلف الحدیث» مورد بررسی قرار می‌گرفت. به نظر اکثر دانشمندان، زیادات ثقات با شرایطی معتبر و قابل قبول است (عتر، ۴۲۵؛ ابوشهبه، ۳۷۴) به همین سبب از همان زمان قدیم، گردآوری این زیادات مورد توجه قرار گرفته بود و به طوری که اشاره گردید، در ابتدا در اشکال مختلف تصانیف حدیثی خودنمایی کرده است و سپس به پیدایش کتب مستقلی با عنوان «زوائد» منجر گردید به طوری که کتانی در برشمردن اقسام کتب حدیث می‌نویسد: «و منها الزوائد ای الاحادیث التي یزید بها بعض کتب الحدیث علی بعض آخر معین» (همو، ۱۷۰) یعنی: «و از آن جمله کتب زوائد است و آن کتب روایاتی است که در آن نسبت به برخی از کتب حدیثی، روایاتش دارای نکات اضافی باشد». اما محمودطحان از این کتب تعریف دیگری به دست داده و یادآور می‌شود که: «مقصود از زوائد، مصنفاتی است که نویسنده آن، روایات زائد برخی از مصادر را نسبت به مصادر دیگر، در خود جمع می‌کند» (همو، ۱۱۹). وی به عنوان مثال از کتاب زوائد ابن ماجه علی الاصول الخمسة یاد می‌کند که مشتمل بر روایاتی است که ابن ماجه در سنن خود آورده، اما اثری از آن در پنج کتاب دیگر یعنی صحیح بخاری، صحیح مسلم، سنن ترمذی، سنن ابی داود و سنن نسایی نیست (همانجا). اما تعاریف یاد شده هر کدام به گوشه‌ای از محتوای کتب زوائد اشاره دارد و به نظر می‌رسد که جامع‌ترین تعریف از این کتب را خلدون احذب به دست داده و این تعریف با اندکی تصرف به شرح زیر است: کتب زوائد عبارت است از آثاری که یک یا چند رشته حدیثی - آن هم غالباً نسبت به صحاح سته - را از احادیث زیر در بردارند:

الف - احادیثی که به لفظ یا به معنا در کتب ششگانه یا دیگر کتب مهم حدیثی - از سوی صحابه روایت کننده یا صحابی دیگر وارد نشده و به عبارتی این احادیث به طور مطلق زائد بر روایات کتب نامبرده است (اعم از آنکه از نظر اعتبار در ردیف روایات کتب اصلی - یعنی صحاح و سنن - باشد یا نباشد).

ب - احادیثی که با همان لفظ و معنا در کتب اصلی وارد شده اما به نقل از صحابیان دیگر.

ج - احادیثی که گرچه با همان لفظ و معنا در کتب اصلی یا یکی از آنها وارد شده و صحابی ناقل روایت در تمام مصادر یکی است، اما متن حدیث در کتب زوائد در مقایسه با کتب قبل از آن دارای نکات زائد و جدیدی است به طوری که این نکات در بردارنده حکم تازه‌ای است، مثل آن که مطلقاً را مقید سازد یا عامی را تخصیص زند و یا مشتمل بر بیان حدیث مجملی باشد (احدب، علم زوائد...، ۲۷، زوائد تاریخ...، ۳۴/۱؛ و نیز نک: ابو صعلیک، ۱۲؛ عتر، ۲۰۶).

تعریف فوق از مطالعه مقدمه برخی از کتب زوائد و نیز از رهگذر تدبیر در لابه‌لای این کتب به دست آمده است. مثلاً هیشمی در مقدمه المقصد العلی فی زوائد ابی یعلی (۸۱/۱)، می‌نویسد: «فذكرت فيه ما تفرّد به عن اهل الكتب الستة من حدیث بتمامه و من حدیث شارکهم فيه او بعضهم و فيه زیادة» یا نظیر آن، سخن ابن حجر عسقلانی است که در مقدمه المطالب العالیه (۵/۱) آورده است: «و شرطی فيه ذکر کل حدیث ورد عن صحابی لم یخرجه اصحاب الاصول السبعة من حدیث و اخرجوه او بعضهم من حدیث غیره».

روایت زیر را به عنوان مثال از احادیث کتب زوائد نقل می‌کنیم: در مسند ابی یعلی حدیثی از انس از رسول خدا (ص) وارد شده که: «ان الدّعا لایردّ بین الأذان و الأقامة فادعوا». هیشمی که این حدیث را با همین متن در کتاب المقصد العلی آورده، توضیح داده است که: «رواه ابو داود و غیره خلا قوله فادعوا» (نقل از خلدون احدب، ۳۲).

### فوائد زوائد نویسی و اعتبار این کتب

از نظر دانشمندان، زوائدنویسی فوائد متعددی داشته است که مهم‌ترین آنها به قرار

زیر است:

- ۱- افزایش طرق روایات به ویژه خارج شدن سند‌های مفرد از تفرّد.
- ۲- ترمیم اسناد منقطع در روایات و تبدیل آنها به سند‌های متصل.
- ۳- خارج شدن بسیاری از روایات از ابهام و اجمال و بروز زیادات در حکم.
- ۴- برقراری اتصال سند از دوره متاخران به دوره متقدمان.
- ۵- آگاهی از علل موجود در برخی از روایات.
- ۶- تقویت متن و یا سند برخی از روایات.
- ۷- جمع آوری و تدوین روایات کتب و نسخه‌های متروکه (برای اطلاع بیشتر، نک: ابو صعلیک، ۲۱ الی ۲۴).

نکته مهم در باب کتب زوائد به ویژه در عصر حاضر آن است که خواننده به یاری آنها در جریان مآخذ و مصادری قرار می‌گیرد که اینک نابود شده‌اند، زیرا پس از آنکه در دوره متاخر، روایات آنها در کتب زوائد قرار گرفت، اصلشان متروک شد و به تدریج از بین رفت (الرعیس، ۶۰).

اما در باب اعتبار کتب زوائد باید گفت که گرچه روایات صحیح در آنها به فراوانی یافت می‌شود، لکن این کتب از جهت اعتبار در ردیف منابع درجه دوم به شمار می‌رود. در این باره یکی از محققان می‌نویسد: «از خلال تدبر در اکثر کتب زوائد برایم مشخص گردید که در این گونه کتب به اندازه‌ای از روایات مرسل، موقوفه و مقطوعه وارد شده که در کتب اصلی حدیثی، آن هم در این شمار، وجود ندارد. به عنوان مثال در کتاب مجمع الزوائد هیشمی چندان حدیث مرسل گردآوردی شده که در هیچ یک از صحاح سته و یا حتی مجموع آنها، به آن اندازه نمی‌توان یافت (احدب، زوائد تاریخ بغداد علی الکتب السته، ۳۶/۱).

### پیدایش زوائد نویسی و سیر تحول آن

در باب تاریخچه زوائد نویسی به طور مشخص از دو دوره می‌توان سخن به میان آورد.

۱- دوره متقدمان

۲- دوره متاخران

ما اینک پیرامون هر دوره و آثاری که طی آن پدید آمده توضیحاتی عرضه می‌کنیم.

#### ۱- دوره متقدمان - پراکنده‌نویسی در حوزه زوائد:

به عقیده برخی از محققان (ابو صعلیک، ۱۵)، مورخان اهل سنت سرآغاز زوائدنویسی را معین نکرده‌اند. لکن تردیدی نیست که پس از تألیف کتب اصلی حدیث در میان اهل سنت - از جمله صحاح سته، مؤطای مالک و مسند احمد بن حنبل - چند رشته تألیف در دستور کار محدثان قرار گرفت که هر کدام به نحوی در پیدایش زوائدنویسی مؤثر بود. این تالیفات البته با کتب زوائد به معنایی که در عصر متأخران رایج گردیده تفاوت دارد، اما در میان آنها، آثاری به نام «مستخرجات» و «مستدرکات» پدید آمد که می‌توان آنها را به عنوان گامهای نخست در زوائدنویسی مورد بررسی قرار داد.

#### الف - مستخرجات

مستخرجات جمع مستخرج، عبارت از کتابی است که در آن نویسنده (مستخرج) روایات یکی از کتابهای حدیثی را به غیر از اسناد صاحب کتاب، بلکه با سندی که خود از شیوخ و اساتید خود در دست دارد نقل کند (سیوطی، ۸۵/۱). ممکن است که در طبقات بالا - یعنی تابعین یا صحابه - طریق این مؤلف به طریق نقل شده در کتاب اصلی پیوند خورد، مع هذا تألیف مستخرجات فوائد متعددی دارد که از جمله می‌توان از تقویت سند روایات - با توجه به طرق متعاقد -، کم شدن واسطه‌های روایت با توجه به علو سند برخی از روایات، ترمیم سندهای مقطوع، معلق و مرسل به سندهای متصل و از همه مهم‌تر - که به بحث زوائدنویسی ارتباط دارد - اشمال روایات کتابهای مستخرج بر نکات اضافه و جدید نام برد چرا که به گفته محققان، مؤلفان این کتب الزامی نداشتند که احادیث خود را با همان الفاظ موجود در کتب اصلی بیاورند. (محمدابوزهو، ۴۰۵، عتر، ۲۶۱، الصباغ، ۳۵۳). تعداد مستخرجات در حدیث اهل سنت فراوان بوده و محور آنها در درجه نخست صحیحین و سپس کتابهای سنن است.

۱- نسبت به صحیح بخاری: مستخرج ابوبکر اسماعیلی جرجانی (د ۳۷۱)، مستخرج ابوبکر برقانی (د ۴۲۵)، مستخرج ابوبکر مردویه (د ۴۱۶)، مستخرج ابواحمد غطریفی (د ۳۷۷) مستخرج ابن ابی ذهل هروی (د ۳۷۸).

۲- نسبت به صحیح مسلم: مستخرج ابو عوانه اسفراینی (د ۳۱۶)، مستخرج محمد بن

رجاء نیشابوری (۲۸۶د)، مستخرج محمد بن عبدالله جوزقی نیشابوری (۳۸۸د)، مستخرج احمد بن سلمه نیشابوری (۲۸۶د).

۳- نسبت به صحیحین: مستخرج محمد بن یعقوب شیبانی معروف به ابن الاخرم (۳۴۴د) مستخرج ابوذر هروی (۴۳۴د)، مستخرج ابو محمد بغدادی معروف به خلال (۴۳۹د)، مستخرج ابوعلی ماسرخسی نیشابوری (۳۶۵د) و مستخرج ابونعیم اصفهانی (۴۳۰د).

۴- نسبت به سایر کتب: مستخرج محمد بن عبدالملک بن امین نسبت به سنن ابی داود؛ مستخرج ابونعیم نسبت به توحید ابن خزیمه و مستخرج ابوعلی طوسی بر سنن ترمذی، (سیوطی، ۸۵/۱، محمد ابوزهو، ۴۰۴، الکتانی، ۲۶)

#### ب - تالیف مستدرکات

مستدرک عبارت از کتابی است که به عنوان متمم کتابی دیگر و با شروط همان کتاب، حادثی را که از سلف فوت شده در خود گرد آورد (شانه چی، ۲۸؛ عتر، ۲۶۰؛ الصباغ، ۳۵۲). به این ترتیب روایات کتب مستدرک به طور مطلق زائد بر کتبی است که به عنوان مکمل آن تالیف شده است. پس از تالیف صحیحین مستدرکات فراوانی برای آنها تالیف گردید که از همه مهم تر می توان به کتاب *الانزامات دار قطنی* (۳۸۵د)، *المستدرک علی الصحیحین حاکم نیشابوری* (۴۰۵د) و *المستدرک علی الصحیحین حافظ ابوذر عبد بن احمد بن محمد... انصاری* (۴۳۵د) اشاره کرد (کتانی، ۲۱ و ۲۳). معروف ترین کتاب مستدرک همان مستدرک حاکم نیشابوری بر صحیحین است که از نظر برخی از محققان نخستین گام در حوزه «زوائد نویسی» به شمار می رود. محمد علوش می نویسد: «کسی که در زمینه شناسایی زوائد نویسان گام بردارد متوجه می شود که نخستین کسی که در این زمینه به تألیف پرداخته حاکم در *المستدرک* است و به دنبال او می تواند کارهای حافظ ابن کثیر، حافظ هیثمی، حافظ بوصیری، حافظ ابن حجر، حافظ ابن قطلونیا الحنفی و سیوطی را ملاحظه کند و پس از سیوطی رشته تصنیف در این فن تا عصر حاضر قطع گردید (علوش، ۱۷). وی سپس در ارزیابی کار حاکم در *المستدرک* می نویسد: (صص ۱۹۱ تا ۱۹۴ به اختصار) «در کتاب حاکم دو دسته حدیث به شرح زیر وارد شده است: ۱- روایاتی که در صحیح بخاری، صحیح مسلم یا یکی از این دو کتاب اصلاً وارد

نشده لکن شرایط آنها را دارد.

۲- روایاتی که با آن الفاظ و عبارات در صحیح بخاری و مسلم یا یکی از آن دو وارد نشده یا اگر وارد شده به صورت موجز و مختصر است و حاکم آنها را به صورت کامل تر نقل کرده است و این نظیر همان کاری است که بعدها مؤلفان کتب زوائد به آن پرداختند. مفصل تر از کار حاکم در المستدرک از جهت اشتمال بر زوائد کتب حدیث می توان از جامع المسانید ابن کثیر یاد کرد. این کتاب در اصل جامع بین کتب سته و مسانید اربعه (مسانید احمد، بزاز، ابی یعلی و معجم کبیر طبرانی) است. اما به گفته ابن حجر، ابن کثیر در جامع المسانید به نقل روایاتی اقدام کرده که در اصل این کتب به ویژه مسانید اربعه وجود خارجی ندارد (نقل از علوش، ۲۱۵).

صحیح ابن حبان نیز از جمله کتبی است که نسبت به صحیح بخاری و صحیح مسلم مشتمل بر زوائد فراوانی بوده و بعدها برخی از محققان - از جمله مغلطای بن قلیچ و نورالدین هیثمی - به استخراج این زوائد دست زدند و کتب مستقلی تألیف کردند.

#### ۲- دوره متاخران - ظهور تالیفات رسمی در حوزه زوائد

زوائدنویسی به طور رسمی در قرن هشتم رایج گردید و ظاهراً نخستین کسی که با عنوان «زوائد» به تألیف کتابی دست زد، مغلطای بن قلیچ حنفی (۷۶۲د) بود که کتابی به نام زوائد ابن حبان علی الصحیحین تألیف کرد که اینکه نشانی از آن در دست نیست (رعیس، ۶۰ به نقل از ابن فهد مکی و سیوطی و نیز ابن فهد، ۱۳۹). اما در قرن های هشتم تا دهم پنج نفر از دانشمندان اهل سنت به نامهای ابن الملقن (۸۰۴د)، هیثمی (۸۰۷د) بوصیری (۸۰۴د)، ابن حجر عسقلانی (۸۵۲د) و سیوطی (۹۱۱د) به نگارش تألیفاتی در زمینه زوائد دست زده و آثار مختلفی در این حوزه به وجود آوردند که بیشتر آنها تا عصر ما باقی مانده است. ذیلاً به معرفی کوتاهی از این آثار به ترتیب زمان می پردازیم.

#### الف - ابن ملقن و کتب زوائد

عمر بن علی بن احمد... انصاری معروف به ابن الملقن از محدثان بزرگ اهل سنت است که در سال ۷۲۳ق. در قاهره به دنیا آمد و در سال ۸۰۴ق. در همان شهر چشم از جهان فرو بست (ابن فهد مکی، ۱۹۷ و ۲۰۲). وی دارای تألیفات متعددی در حوزه

حدیث است و از آن میان، ۴ اثر، در فنّ زوائد است. به گفته محققان او نخست زوائدی بر کتابهای حدیثی نوشت و سپس خود آنها را مررد شرح قرار داد؛ نام این کتب به قرار زیر است:

- ۱- شرح زوائد مسلم علی البخاری، در ۴ جلد؛
- ۲- شرح زوائد ابی داود علی الصحیحین، در ۲ جلد؛
- ۳- شرح زوائد النسائی علی الاربعه، ناتمام؛
- ۴- شرح زوائد ابن ماجه علی الخمسة، در ۳ جلد (همانجا؛ ۱۹۹ هامش به نقل از الضوء اللامع، علّوش، ۲۹۸).

به طوری که ابن حجر گفته است: وی آثار ابن ملقن را به خط خود او دیده است، اما متأسفانه این آثار در حیات مؤلف، دستخوش آتش شد و نابود گردید (نقل از علّوش، ۲۹۸).

#### ب - هیشمی و کتب زوائد

علی بن ابی بکر سلیمان... مشهور به نورالدین هیشمی از محدثان بزرگ اهل سنت، متولد سال ۷۵۷ق. و در گذشته به سال ۸۰۷ق است. وی از شاگردان و ملازمان زین الدین ابوالفضل عبدالرحیم عراقی بود و اکثر آثار خود را با هدایت و ارشاد این استاد به رشته تألیف درآورده است (ابن فهد مکی، ۲۳۹ الی ۲۴۴). وی قهرمان زوائدنویسی بر کتب گوناگون حدیثی اهل سنت است و هشت کتاب او در این زمینه فهرست شده و اکثر آنها به طبع رسیده است (معارف، ۱۷۶). مهم ترین کتاب او در این رشته، مجمع الزوائد و منبع الفوائد است که خود جامعی از ۶ کتاب او در این زمینه است (کتّانی، ۱۷۲). اما آثار هیشمی در حوزه زوائد به شرح زیر است:

- ۱- غایة المقصد فی زوائد المسند که زوائد مسند احمد نسبت به صحاح سته است؛
- ۲- کشف الاستار عن زوائد البزاز که زوائد مسند بزاز - موسوم به البحر الزخار - بر کتب سته است؛
- ۳- المقصد العلی فی زوائد ابی یعلی الموصلی که زوائد مسند ابی یعلی بر کتب سته است؛

۴- البدر المنیر فی زوائد المعجم الکبیر که زوائد معجم الکبیر طبرانی بر کتب سته



است؛

۵- مجمع البحرین فی زوائد المعجمین که زوائد معجم صغیر و وسیط طبرانی بر کتب سته است؛

۶- بغیة الباحث عن زوائد الحارث که زوائد مسند حارث بن ابی اسامه بر کتب سته است؛

۷- موارد الظمان الی زوائد ابن حبان که زوائد صحیح ابن حبان بر صحیحین است؛

۸- مجمع الزوائد و منبع الفوائد که خود جامعی از سایر آثار هیثمی در زمینه زوائد است. (علّوش، ۲۱۵ الی ۲۵۱ و احدب، علم زوائد الحدیث، ۵۰) نسبت کتب یاد شده به هیثمی قطعی است، اما برخی از مصادر سه کتاب دیگر نیز در زمره آثار هیثمی بر شمرده اند که عبارتند از:

۹- زوائد الحیلة لابی نعیم نسبت به کتب سته در یک جلد؛

۱۰- زوائد فوائد تمام نسبت به کتب سته به صورت ناتمام (کتانی، ۷۲).

۱۱- زوائد سنن دارقطنی (کسروی، مقدمه مختصر اتحاف الساده) به عقیده برخی از محققان دو کتاب نخست بر سیل اشتباه در حوزه زوائد یاد شده است، زیرا هیثمی احادیث کتب یاد شده را فقط بر اساس ابواب مرتب ساخته و کاری از جهت استخراج زوائد نسبت به آن انجام نداده است (احدب، ۶۱). کتاب زوائد سنن دارقطنی نیز از نظر بعضی از محققان از آثار قاسم بن قطلونیا الحنفی (۸۷۱د) است (کتانی، ۱۷۲)، لکن این نیز مطابق تحقیق معاصران درست نمی نماید، ضمناً این کتاب در واقع تخریج زوائد رجال سنن دارقطنی است (احدب، ۶۳ الی ۶۵).

چند نکته درباره مجمع الزوائد:

هیثمی، به طوری که خود در مقدمه مجمع الزوائد گفته است، پس از آنکه با استفاده از کتب حدیثی متقدمان از جمله معجم و مسانید، زوائدی بر صحاح سته نوشت، تصمیم گرفت به توصیه استاد خود زین الدین ابوالفضل عبدالرحیم عراقی (۸۰۶د) این تصانیف را یکی کرده و کتاب واحدی فراهم سازد. وی این کار را انجام داد و جهت سهولت بیشتر در استفاده از کتاب، اسناد روایات را حذف کرده و آنها را بر حسب موضوع تبویب نمود (همو، ۷/۱). به گفته برخی از محققان، مجمع الزوائد، جمع شش

کتاب از کتب زوائد است که هیثمی قبل از آن تألیف کرده بود. این کتاب از سودمندترین کتبی است که در این رشته تألیف شده بلکه می توان گفت که هیچ کتاب دیگری به پای آن نمی رسد (کتانی، ۱۷۲). هیثمی پس از درج هر حدیث به مصدر آن اشاره کرده و اطلاعات مفیدی در خصوص ضعف، حُسن و یا صحّت آن حدیث افزوده است. اما این شیوه، کلیّت ندارد؛ وی ضمناً در علت ضعف روایات گاه به جرح و تعدیل راویان روی آورده. بدین سان، اثر هیثمی، در میان متأخران، به صورت یکی از جوامع حدیثی در آمد که بر همه ابواب اصولی، فقهی، اخلاقی و نیز سیره و غیر آن شامل گردید.

### ج - بوصیری و کتب زوائد

ابوالعباس شهاب الدین احمد بن ابی بکر بن... کتانی شافعی مشهور به بوصیری (د ۸۴۰ق) در شمار زوائد نویسان قرن نهم ق. است که در این زمینه ۴ کتاب به شرح زیر تألیف نموده است:

۱- مصباح الزجاجة فی زوائد ابن ماجه که شامل زوائد سنن ابن ماجه بر ۵ کتاب مهم دیگر اهل سنت است؛

۲- فوائد المنتقى لزوائد البيهقي که زوائد سنن بیهقی نسبت به کتب سته است؛

۳- تحاف السادة المهرة الخيرة بزوائد المسانيد العشرة که زوائد ده مسند را نسبت به کتب سته در بردارد؛

۴- مختصر تحاف السادة المهرة بزوائد المسانيد العشرة از همان مؤلف؛

۵- تحفة الحبيب للحبيب بالزوائد فی الترغيب والترهيب که مشتمل بر زوائد مسند فردوس و مسانید دیگر نسبت به الترغیب والترهیب منذری بوده لکن طبق نقل ابن حجر مؤلف موفق به پاک نویسی آن نشد و در حال حاضر اثری از آن به دست نیامده (کتانی، ۱۷۰ و ۱۷۱، علّوش، ۲۵۳ الی ۲۷۰).

### چند نکته درباره تحاف السادة المهرة و اختصار آن:

این کتاب که از مفصل ترین کتب در حوزه زوائد به شمار می آید، دارای ۱۰۳۰۰ حدیث است که در ۱۱ مجلد به چاپ رسیده و جلد یازدهم آن شامل فهرست کامل کتاب به همراه اطراف روایات است که به صورت الفبایی تنظیم شده و نام راوی آن نیز مشخص گردیده است. کتاب شامل زوائد ده مسند از مسانید قدیمی بر کتب ششگانه

اهل سنت است که عبارتند از مسانید: ابوداود طیالسی (۲۰۴د)، حمیدی (۲۱۹د) مسدّد بن سرهد (۲۲۸د)، عبدالله بن محمد بن ابی شیبه (۲۳۵د)، اسحاق بن راهویه (۲۳۸د) محمد بن یحیی بن ابی عمر (۲۴۳د)، احمد بن منیع البغوی (۲۴۴د)، عبد بن حمید الکشی (۲۴۹د)، حارث بن محمد بن ابی اسامه (۲۸۲د) و ابویعلی موصلی (۳۰۷د). بوسیری در خصوص روش خود در انتخاب روایات نوشته است (۳۳/۱): «فاذا كان الحديث في الكتب الستة او أحدها من طريق صحابي واحد لم أخرجه إلا أن يكون الحديث فيه زيادة عنه أحد المسانيد المذكورة تدلّ على حكم فاخرجه بتمامه ثم اقول آخره روه او بعضهم باختصار». او ضمناً روایات انتخابی را بر حسب ابواب مختلف اعتقادی، فقهی و... در ۱۰۴ کتاب طبقه‌بندی و روایات هر کتاب را با سند کامل نقل کرده است. علاوه بر این بوسیری، تقریباً همیشه ذیل هر حدیث نظر خود را درباره رد یا قبول آن درج کرده و از این جهت کیفیت اعتبار روایات را مشخص ساخته است (احدب، ۵۵ و ۵۶). وی، پس از تألیف *اتحاف السادة المهرة*، خود به تلخیص آن دست زد و آن را *مختصر اتحاف السادة المهرة بزوائد المسانيد العشرة* نامید. وی در این کتاب مشخصاً دو کار انجام داده است: نخست آن که حدود ۱۰۰۰ حدیث از کتاب *اتحاف السادة*... را حذف نمود به طوری که مجموع روایات کتاب به ۹۰۰۰ حدیث تقلیل یافته، دیگر آن که سند روایات را حذف نموده و آنها را به صورت معلق - با ذکر نام صحابی یا تابعی روایت کننده - یا حتی مرسل درآورده، اما نسبت به ساختار اصلی کتاب از نظر کتب و ابواب و نیز تعلیقات ذیل روایات تغییری وارد نکرده است. در این باره خود گوید (۴۰/۱): «فاردؤها محذوفة الأسناد... ورتبته على مائة كتاب اذكرها ليسهل الكشف منها وهي كتاب الايمان، كتاب القدر و...» (نیز قس: کسروی ۱۰/۱). این کتاب نیز در عصر حاضر در ده مجلد و با تحقیق سیدحسن کسروی به طبع رسیده است.

#### د - ابن حجر عسقلانی و کتب زوائد

احمد بن علی بن محمد... عسقلانی معروف به ابن حجر (۷۷۳-۸۵۲ق) از پرکارترین محدثان اهل سنت است که دارای کتب فراوانی در حوزه‌های مختلف علوم اسلامی به ویژه حدیث و رجال است که در تذکره‌ها از آن سخن رفته است (از جمله بنگرید به ابن فهد مکی، ۳۲۶ الی ۳۳۴). وی در حوزه زوائد دارای چند کتاب به شرح زیر است:

- ۱- المطالب العالیة بزوائد المسانید الثمانیة، چاپ شده؛
- ۲- زوائد مسند البزاز علی مسند احمد و الکتب الستة که تلخیصی از مجمع الزوائد و به نوعی مکمل کار هیثمی است؛
- ۳- زوائد ادب المفرد بخاری بر کتب ششگانه؛
- ۴- زوائد مسند احمد بن منیع بر کتب ششگانه و مسند احمد بن حنبل، این کتاب موجود نیست؛
- ۵- زوائد مسند الحارث بن ابی اسامه بر کتب ششگانه و مسند احمد؛ این کتاب هم به تنهایی موجود نیست بلکه دو کتاب اخیر اینک در دل المطالب العالیة قرار دارد (الکتانی، ۱۷۱، احدب، ۶۰ و ۶۱، علّوش، ۲۷۲ و ۲۷۳)؛
- ۶- زوائد الفردوس للدیلمی (کتانی، ۱۷۱)، که البته برخی از محققان معتقدند که این مطلب را جز کتانی کسی دیگر ادعا نکرده است و ظاهراً ابن حجر کتاب مسند الفردوس دیلمی را مختصر کرده و نام آن را تسدید القوس گذاشته است (احدب، زوائد تاریخ بغداد علی الکتب الستة، ۶۳/۱؛ علّوش، ۳۰۰ و ۳۰۱).
- چند نکته درباره المطالب العالیة بزوائد المسانید الثمانیة
- مهم ترین اثر ابن حجر در رشته زوائد حدیث همین کتاب است. برای آشنایی بیشتر با محتوای کتاب و روش ابن حجر در انتخاب روایات، قسمتی از مقدمه کتاب را از نظر می گذرانیم، آنجا که می نویسد: «اشتغال به دانش، خصوصاً اشتغال به حدیث نبوی یکی از مهم ترین طاعات و عبادات است. از همین رو علمای ما احادیث پراکنده را گرد آورده و بر اساس مسانید یا ابواب مرتب ساخته اند. به نظرم رسید تمام احادیثی را که در کتابهای مختلف بدانها دست یافته ام، در کتاب واحدی فراهم سازم تا دسترسی بدانها برای طالبان حدیث آسان گردد. اما بعداً از آن تصمیم باز گشتم و بهتر دیدم آن بخش از احادیث «مسانید» را که در کتابهای مشهور - صحاح سته و مسند احمد - به چشم نمی خورد یک جا گرد آورم. از این رواز میان مسانید به هشت مسند کامل دست یافته ام که عبارتند از مسانید ابی داود طیالسی، حمیدی، ابن ابی عمر، مسدد، احمد بن منیع، ابی بکر بن ابی شعبه، عبد بن حمید و حارث بن ابی اسامه. افزون بر مسندهای یاد شده، به نسخه کامل مسندهای دیگری هم چون مسند بزّاز، ابی یعلی و طبرانی دسترسی پیدا

کردم، اما چون دیدم استادام ابوالحسن هیشمی احادیث افزون بر کتب ششگانه را از کتابهای یاد شده و مسند احمد بیرون کشیده و با حذف سند اسانید در کتاب ویژه‌ای (مجمع الزوائد) مدوّن ساخته، به خود جرأت ندادم در کار او دخالت کنم و تنها آن بخش از احادیث مسند ابی یعلی را که او بدان دست نیافته بود بررسی کردم زیرا او در کتاب خود بر مختصر مسند ابی یعلی قناعت کرده بود... من این کتاب را بر اساس احکام فقهی منظم ساختم و به دنبال آن احادیث مشتمل بر آغاز آفرینش، ایمان، علم، سنت، تفسیر، اخبار پیامبران، مناقب، سیره نبوی، مغازی، خلفا، آداب، ادعیه، زهد، رقائق، فتنه‌ها، تعبیر خواب، بعث و زنده شدن مردگان را ذکر کردم و آن را *المطالب العالیة بزوائد المسانید الثمانیة* نامیدم. در این کتاب با خود شرط کرده‌ام که حدیث هر صحابی را که صاحبان آن هفت کتاب نقل کرده‌اند، ذکر کنم. هر چند آن حدیث را آنان یا برخی از ایشان از زبان صحابی دیگری روایت کرده باشند که در مورد اخیر گاه خواننده را بدان حدیث رهنمون ساخته‌ام». (همو، ۳/۱ الی ۵ و نیز نک: طباطبایی، ۳۰۳ الی ۳۰۵ با اندکی تلخیص).

گفتنی است که کتاب *المطالب العالیة* بر پایه شماره گذاری مصحح، ۴۷۰۲ حدیث را در بردارد و ابن حجر به دنبال بسیاری از احادیث در باب صحت و سقم یا اتصال و انقطاع اسناد روایات، مطالبی عرضه داشته که به نوبه خود مفید تواند بود. علاوه بر آن در پایان هر حدیث، مشخص شده که آن حدیث از کدامیک از مسندهای مورد نظر گرفته شده است (طباطبایی، ۳۰۶). آخرین نکته آن که موضوع دو کتاب *اتحاف الساده...* و *المطالب العالیة* تقریباً واحد است جز آن که در کتاب ابن حجر زوائد حدیثی نسبت به مسند احمد بن حنبل نیز مد نظر مؤلف آن بوده لکن در کتاب بوصیری زوائد تنها نسبت به کتب سته استخراج شده است (احدب، ۶۰ و ۶۱) و برخی، از جمله حبیب الرحمن اعظمی بر این عقیده‌اند که بوصیری از تألیف ابن حجر آگاه بوده و در مواردی بی ذکر مأخذ از آن کتاب نقل کرده است (همو، مقدمه *المطالب العالیة*، ۱/صفحه ف).

#### ه - سیوطی و کتب زوائد

آخرین نفر در حلقه زوائد نویسان متأخر، جلال‌الدین سیوطی (۹۱۱د) محدث بزرگ اهل سنت است که آثارش در حوزه زوائد - نسبت به دیگر تألیفات حدیثی او - محدود

است. این آثار عبارتند از:

- ۱- زوائد شعب الایمان بیهقی نسبت به صحاح سته، در یک جلد و به صورت ناقص؛
  - ۲- زوائد نوادر الاصول حکیم ترمذی؛
  - ۳- بغیة الرائد فی الذیل علی مجمع الزوائد، به طور ناتمام (کتانی، ۱۷۲).
- دو کتاب نخست در حال حاضر مفقود است (علوش، ۲۹۹).

#### عصر حاضر و زوائدنویسی

زوائدنویسی یکی از شعب علوم حدیث است که در عصر حاضر مورد توجه محدثان قرار گرفته و آثار جدیدی نیز در عرصه پژوهش‌های حدیثی به خود اختصاص داده است. به جز تصحیح و تحقیق کتابهای متأخران در حوزه زوائدنویسی که بیشتر با مقدمه‌های ارزنده‌ای درباره پیدایش زوائدنویسی و معرفی کتابهای این رشته همراه است، سایر آثار معاصران در زمینه زوائدنویسی را می‌توان در دو محور طبقه‌بندی کرد:

#### الف - پیدایش آثار جدید از کتب زوائد

مهم‌ترین آثار جدید در این زمینه به قرار زیر است:

- ۱- اسعاء الرائی بزوائد النسائی از سید حسن کسروی، به صورت ناتمام؛
- ۲- الحوض المورود فی زوائد منتقی ابن الجارود از محمد ناصر الالبانی، به صورت

ناتمام؛

۳- زوائد تاریخ بغداد علی الکتب الستة از دکتر خلدون احذب؛

۴- زوائد سنن الدارمی علی الکتب الستة از سیف الرحمن مصطفی؛

۵- زوائد السنن علی الصحیحین از صالح احمد شامی که در این کتاب احادیث زائده

سنن (سنن اربعه و سنن دارمی) نسبت به صحیح بخاری و صحیح مسلم را گردآوری کرده و ذیل هر حدیث اطلاعاتی پیرامون ضعف یا صحت این احادیث ذکر کرده است.

#### ب - پیدایش کتب در زمینه علم زوائد الحدیث

علم زوائد الحدیث دانشی است که به بررسی وضعیت روایات خاص یک مصنف

حدیثی نسبت به کتب شش‌گانه و دیگر کتب مهم حدیثی می‌پردازد. در این گونه آثار،

روایاتی که از آن مصنف که یا اصلاً در کتب اصلی وارد نشده، یا اگر وارد شده از ناحیه

صحابی دیگر آمده و نیز روایاتی که گرچه در این کتب وارد شده لکن در آن مصنف،

مشمول بر نکات اضافی مؤثر می‌باشد، گرد آمده است (احدب، ۱۲).  
با توجه به تعریف یاد شده، در عصر حاضر در اکثر کتب مصطلح الحدیث فصلی به بررسی زوائد الحدیث اختصاص یافته که در آن مؤلفان به تعریف زوائد، بحث از پیشینه زوائدنویسی و معرفی آثار مهم در این حوزه پرداخته‌اند. علاوه بر این، چندین کتاب نیز در باب علم زوائد الحدیث تألیف شده که اهم آن به قرار زیر است:

- ۱- علم زوائد الحدیث از دکتر خلدون احدب؛
- ۲- علم زوائد الحدیث، دراسة و منهج و مصنفات از عبدالسلام محمد علوش؛
- ۳- کتب الزوائد، نشأتها، اهميتها و سبل خدمتها از محمد عبدالله ابوصعلیک.

### کتابشناسی

- احدب، خلدون، زوائد تاریخ بغداد علی الکتب الستة، جدّه، دارالبشیر.  
همو، علم زوائد الحدیث، دمشق، ۱۴۱۳ق.  
ابو شهبه، محمد، الوسیط فی علوم و مصطلح الحدیث، قاهره، دارالفکر العربی، بی تا.  
ابوصعلیک، محمد عبدالله، کتب الزوائد، نشأتها، اهميتها و سبل خدمتها، دمشق، ۱۴۱۷ق.  
ابن فهد مکی، تقی الدین محمد، لحظ الالفاظ بذیل طبقات الحفاظ، بیروت، دارالکتب العلمیه، بی تا.  
بوصیری، شهاب الدین، اتحاف السادة المهرة بزوائد المسانید العشرة، ریاض، ۱۴۱۹ق.  
همو، مختصر اتحاف السادة المهرة بزوائد المسانید العشرة، به تحقیق سید حسن کسروی، بیروت، دارالکتب العلمیه، بی تا.  
الرعیس، نایف بن هاشم مقدمه المقصد العلی فی زوائد ابی یعلی الموصلی، جدّه، ۱۴۰۰ق.  
سیوطی، جلال الدین، تدریب الراوی، به تحقیق دکتر احمد، بیروت، ۱۴۰۵ق.  
الصباغ، محمد، الحدیث النبوی، مصطلحه، کتبه و بلاغته، دمشق، ۱۳۹۷ق.  
طلحان، محمود، اصول التخریج و دراسة الاسانید، ریاض، مکتبه الرشد، بی تا.  
طباطبایی، سیدکاظم، مسند نویسی در تاریخ حدیث، قم، ۱۳۷۶.  
عتر، نورالدین، منهج النقد فی علوم الحدیث، بیروت، ۱۴۱۲ق.  
عسقلانی، احمد بن حجر، المطالب العالیة بزوائد المسانید الثمانیه، ریاض، ۱۴۱۸ق.  
علوش، محمد، علم زوائد الحدیث، دراسة و منهج و مصنفات، بیروت، ۱۴۱۵ق.

- غفاری، علی اکبر، تلخیص مقباس الهدایة، تهران، ۱۳۶۶.
- کتانی، محمد بن جعفر، الرسالة المستطرفة لبیان مشهور کتب السنة المشرفة، بیروت، ۱۴۱۴ق.
- مدیر شانه چی، کاظم، درایة الحدیث، قم، ۱۳۶۲.
- معارف، مجید، تاریخ عمومی حدیث، تهران، ۱۳۷۷.
- محمد ابوزهو، محمد، الحدیث و المحدثون، بیروت، ۱۴۰۴ق.
- هیشمی، نورالدین، مجمع الزوائد و منبع الفوائد، بیروت، ۱۴۰۲ق.
- همو، المقصد العلی فی زوائد ابویعلی، جدّة، ۱۴۰۰ق.



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی